

UNIVERSITÀ
DEGLI STUDI
FIRENZE

FLORE

Repository istituzionale dell'Università degli Studi di Firenze

Nemes Nagy Agnes, megkezdett beszélgetes Tottossy Beatricevel. A kerdezo bevezetojevel [Agnes Nemes Nagy, 1922-2001,

Questa è la Versione finale referata (Post print/Accepted manuscript) della seguente pubblicazione:

Original Citation:

Nemes Nagy Agnes, megkezdett beszélgetes Tottossy Beatricevel. A kerdezo bevezetojevel [Agnes Nemes Nagy, 1922-2001, conversazione con Beatrice Tottossy, 14 maggio 1989, con una premessa del 1998] / B. Tottossy. - In: JELENKOR. - ISSN 0447-6425. - STAMPA. - XLI, 7-8:(1998), pp. 737-751.

Availability:

The webpage <https://hdl.handle.net/2158/224931> of the repository was last updated on

Terms of use:

Open Access

La pubblicazione è resa disponibile sotto le norme e i termini della licenza di deposito, secondo quanto stabilito dalla Policy per l'accesso aperto dell'Università degli Studi di Firenze (<https://www.sba.unifi.it/upload/policy-oa-2016-1.pdf>)

Publisher copyright claim:

La data sopra indicata si riferisce all'ultimo aggiornamento della scheda del Repository FloRe - The above-mentioned date refers to the last update of the record in the Institutional Repository FloRe

(Article begins on next page)

NEMES NAGY ÁGNES

MEGKEZDETT BESZÉLGETÉS TÖTTÖSSY BEATRICÉVEL, 1989. MÁJUS 14.

1988-ban éppen befejeztem egy olasz József Attila-kötet szerkesztését, amikor kezembe került Nemes Nagy Ágnes frissen megjelent kétnyelvű versgyűjteménye (*Solstizio*, Empiria, 1988): az 1957 és 1969 között írt verseket tartalmazó *Napforduló* olasz változatáról volt szó, a fordítást Marinka Dallos magyar származású füstönő és Jole Tognelli olasz költőnő készítette.

Az elegáns alakú és kivitelezésű könyv meglepett, valóságos irodalmi eseményt jelentett nekem akkor: a *magyar nyelvű, modern magyar irodalmi kultúra* olasz kapcsolattörténetének 1848 és 1988 közötti száznegyven éve alatt olasz nyelven, önálló kötetben kiadott nyolc magyar költő (Petőfi, akivel a fordítások sora kezdődik 1868-ban, Arany, Ady, József Attila, Illyés, Kosztolányi, Radnóti, Pilinszky) mellé odakerült Nemes Nagy Ágnes is.

Ugyanakkor másról is szó volt itt. Abban, hogy Nemes Nagy Ágnes mint (első) nő költő bekerült az olaszországi modern magyar irodalmi kánonba, nem a *nőként* való bekerülés pusztá ténye volt igazán érdekes, hanem aminek ez a tény jelképszerű kifejeződése, illetve megerősítése volt: hogy tudniillik ennek a még nem "egyetemes", de már nemzetfeletti, két régiót összekapcsoló, s ezért a fordítói munka közvetítését feltételező, "interkulturális kánon"-nak a formálódási módjában a nyolcvanas évek végére végérvényesen lezárulóban volt egy hosszú korszak.

Körülbelül százhusz évig tartott az a kor, melyben a magyar fordítógenerációknak menthetetlenül számolniuk kellett a nagypolitika mitologikus, didaktikus vagy pragmatikus jelenlétével és hatalmi játékával a magyar és az olasz régió közötti irodalmi párbeszédben. Ezért is különlegesen érdekes, hogy a fordítóknak végső soron sikerült az irodalmi autonómia jegyében alkotniuk, olyannyira, hogy a közreműködésükkel létrejött olaszországi magyar költői kánon nagyjából megegyezik a mai magyarországi költői kánon fővonalával... Ez a tény mégsem mentett fel az alól, hogy az olasz József Attila-kötet valamilyen módon ne legyen a lejáró korszelleme adott (elutasító) *válasz*: az Olaszországban addig kizárólag *modern* "kommunista költő"-nek ismert József Attila istenhálált, apahiányt, anyavesztést, megfoghatatlan bűnököt, életöröm és derű nosztalgiáját a moder határán formába rendező költői képzeletéről akartam polémikusan, a lírai én konkrétságának sokkal magasabb szintjéről hírt adni, mint azt a politikai szuggesztióktól elfedett kép látni engedte.

Nemes Nagy Ágnes fordítóinak személyisége és kulturális helyzete (nők és művészek) azt jelezte 1988-ban, hogy - az alakuló, új korszallem értelmében - a költőnő verseinek olaszországi recepciója kerülőutak nélkül, nem valamire válaszként, hanem ajánlatként, afféle kulturális ajándékként azonnal elindulhat az individuális költői egzisztenciával közvetlen kapcsolatban álló formamozzanatoktól. Ennek a nagypolitikai szuggesztióktól egyre szabadabb (olasz-magyar) irodalmi képzeletnek a terében akartam a költő(nő) személyiséget verseiben való megnyilvánulásán túl is láthatóvá tenni, s ehhez terveztem hosszú, több részből álló interjúorozatot, amelynek része az itt következő 1989 májusában folytatott beszélgetés. A teljes sorozat elkészülését megakadályozta Nemes Nagy Ágnes betegsége: az ebből eredő úrt próbáltam meg betölteni-elfedni pár éve egy tanulmánnyal (*La condizione letteraria in Ungheria e l'itinerario poetico di Ágnes Nemes Nagy*, Si scrive, 1995), de az úr nyilvánvalóan megmaradt...

Töttössy Beatrice

T.B.: - Miért érdekes és ösztönző egy költő számára a gyermekvers-forma?

N.N.Á.: - Az új magyar gyermekvers-irodalom Weöres Sándor köpenyéből bújt elő. Sanyi mindnyájunkat megtanított valamire, ami Kolumbusz tojása, mégis végtelenül érdekes dolog, tudniillik, hogy a legegyszerűbb magyar ritmusokat beoltotta a legbonyolultabb görög ritmussal, minek következtében minden kicsiny óvodás imádja a Weöres-verseket. Nemcsak éneklük ezeket, de táncolnak is rájuk anélkül, hogy tudnák, miért. Azért, mert a ritmikájuk hihetetlenül magával ragadó. Na, hát kezdetben a Sanyi ezt kitalálta, mi mindnyájan utánoztuk, én is - nem mindnyájan tudtuk is persze [nevet], erős technikai tudás kellett hozzá, de hát nem volt probléma, nekünk, öregeknek ez ment!... Emiatt szerettem én is a gyerekverset, borzasztó mulatságos volt nekem mint költőnek ez a sokfajta játék, például ősi nyolcast írni, ami - titokban! - *ionicus a minore*, ami, ugye, egy nagyon komplikált görög miskulancia. Egyébként az a vicc, hogy már Csokonai is megcsinálta régen: "A ha/talmas/ szere/lemnek // mege/mésztő/ tüze/ bánt", ez *ionicus a minore*, és ő tudta, mert irtózatosan tudta a technikát: ő is ilyen fenomén volt ebben... Nahát, a Weöres Sanyi meg mi többiek is, csomó mindent még hozzátettünk, nem csak ezt. Tehát, nagy szegénységünkben és elnyomottságunkban nagy örömünkre szolgált ez a fura játék. Később ezt abbahagytam. A gyerekverset nem, abban csak másfelé mentem el: rájöttem, nemcsak ezt lehet csinálni, hanem valami egész mást. De hát erről most nem érdemes beszélni...

T.B.: - Rendszerben van, de visszatérünk majd, kedvedtől s az időtől függően. Most arról szeretném a véleményed kérni, hogy szerinted illúzió-e

arra gondolni, hogy a magyar irodalom egyszer megszabadul majd "vateszi jellegétől"?

N.N.Á.: - Azt hiszem, tökéletesen nem fog tudni megszabadulni soha, mert ez jellegzetesen közép-kelet-európai avagy kisépki magatartás. A magyar s egyéb [kisépki] irodalmakban látjuk, ez az a magatartás, amikor az író, költő eleve közéleti szereplő akar lenni, sőt, ha nem akar, akkor is azzá lesz, mert a történelem belekényszeríti. Az, hogy ezt mi dicsőítjük és büszkék vagyunk arra, hogy nálunk a költő mindig a közélet porondján is harcolt, - hogy is mondjam csak - megfélemlítés arról, hogy ez a szituáció fejlődésünk sebeire is rámutat. Hiszen normális államban közigazdások csinálják a közigazdaságot, politikusok a politikát és így tovább... és a költők a költői mesterséget űzik. Nálunk azonban nem így van, tehát úgy vagyunk rá büszkék, - mit mondjak neked - mint valami furcsaságra. Ez a büszkeség természetesen érthető, mert ily módon a költőnek és az írónak sokkal nagyobb becsülete van, mint általában lenni szokott normális államokban. Ugyanakkor nagyon kiszolgáltatódik a politikának..., mindig *ancilla politicae* lesz belőle (vagy *ancilla politicianum*, ahogy vesszük a latin izét), még akkor is ancillájává, szolgálólányává lesz a politikának, ha az helyes politika, ugye? Tegyük fel, hogy én egyetértek iksz-ipszilón szép politikai magatartásával, azzal, amit ma csinál, de attól még iksz-ipszilón nem biztos, hogy jó költő, tehát összetévesztődik a költői minőség a politikai milyenséggel, s ez az irodalomra végtelenül veszélyes.

T.B.: - Az egyik ilyen veszély az lehet, hogy a politikai rossz-sorsért költői elismerést vár ma cserébe a szocializmust átélő író, költő?

N.N.Á.: - Igen, s ez az, ami már ferdévé és fonákká teszi a dolgot, s ezért vagyok én azon az állásponton, hogy ezzel a régi magyar hagyománnyal élt vissza a végtelenségig a magyar sztalinizmus vagyis a rákosizmus. Azt hirdette, hogy igenis a költőnek - tudjuk jól, hogy mit hirdetett a zsdanovizmus - a népet kell szolgálnia, s úgy tüntette fel magát, mintha ez az a hagyomány volna. Ez iszonyatos sokat rombolt a magyar irodalomra, mint eszme is iszonyatos sokat rombolt, mert nagyon nehéz volt különbséget tenni, hiszen tulajdonképpen ugyanazt mondták, mint eddig, csak éppen *eo ipso* hazugságot követeltek meg a költőtől. Tudod, hogy "igenis be kell állni és politikailag is harcolni" - ja, de miért? ugye? Tehát itt mindjárt volt egy rettenetesen kínos história, amit ki kell hevernie a magyar irodalomnak.

T.B.: - Formailag ugyanazt mondták, de tartalmilag...

N.N.Á.: - Tartalmilag... tökéletesen szégyenletes tartalmak voltak, ugye? Nemcsak hogy kultúraellenes, hanem népellenes tartalmak... hát ezt most már el lehet mondani. Én attól félek, az bennem egy bizonyos aggályt kelt, hogy most, ebben az általam boldogan fogadott liberalizálódásban kicsit tovább megy az eredeti vonal, hogy tudniillik mert a költőnek politizálnia kell, most mindenki megragadja az alkalmat, hogy kibeszélje a politikai bajait és sebeit. Ami tulajdonképpen nagyon helyes, csakhogy megint nehogy oda lyukadjunk ki, ahova eddig is kilyukadtunk, hogy az a költő, aki igenis politikát űz, mondom, akár helyes politikát is.

T.B.: - Az irodalomnak van-e önvédelmi lehetősége a politikával szemben?

N.N.Á.: - Semmi, ah, semmi...

T.B.: - Benső, intim önvédelmi lehetősége sincs? Az irodalmi életnek, az irodalom létformájának semmiféle önvédelmi szereplehetősége sincs?

N.N.Á.: - Á, semmi... itt, Közép-Kelet-Európában csak imádkozni lehet..., ha római katolikus volnék, ahogy nem vagyok, mert véletlenül protestáns vagyok, ugye, hát letérdelnék és imádkoznék a Szűz Máriához. De hát itt semmi sincs garancia! semmire!, egyetlen garancia van, az író vagy költő vagy a *szerszö jelleme*, hogy az fölismeri, mikor kívánnak tőle *helytelenséget* vagy erkölcselenséget; fölismeri, hogy a szövegek mögött mi az igazság. Erre nézve hadd jegyezzem meg, hogy igenis nemcsak a fasizmusban, hanem a sztalinizmusban is volt egy csomó író és költő - és én is, többek közt, ezek közé tartozom, de majd mondok neked neveket is, tömérdeket - akik soha sem adták el magukat, a sztalinizmusnak sem, s így írói öngyilkosságot követtek el, mert húsz-harminc-negyven évre teljesen kikerült a nevük a magyar irodalomból...

T.B.: - Mit csinál egy hallgató költő? Hogyan éli meg a saját irodalmi létét?

N.N.Á.: - Irracionális reménnyel. Nekünk semmi reményünk nem volt a sztalinista korszakban, mert a kilátás borzasztó volt. A háborúról tudtuk, hogy véget ér, hogy a németeket meg fogják verni, ugye... én akkor nagyon fiatal voltam még, de hát effelől biztos voltam, lehetett tudni, hogy valahol van egy korlát. De a sztalinizmus olyan monolitikus volt - hogy ezt a divatos, kicsit elhasznált szót használjam -, hogy nekünk semmi kilátásunk nem volt, én azt el nem tudtam képzelni... mi ötvenhatot nem tudtuk elképzelni, az egy teljesen... olyan volt, mint egy csoda. Hát ez lehetséges...? Ami pedig az ötvenhat rehabilitációját illeti, ugye, én mindig meg voltam róla győződve, hogy természetesen a magyar történelemben meg fog történni a rehabilitáció, de biztos voltam benne, hogy nem érem meg, az isten szerelmére, hát hogy... és csodálatos módon megértem!

T.B.: - Beszéljünk kicsit a régi *Újhold* ról: hogyan integrálódott a vateszi hagyományú irodalomba?

N.N.Á.: - 1946-ban alakult a legfiatalabbak közül, akik csodálatosképpen akkor mi voltunk [nevet], s azonnal kiváltotta a pártos irodalom legnagyobb ellenszenvét. Maga Lukács György írta meg, milyen rothadó, burzsoá valami ez: akkor nem tudtuk, hogy ez a mi halálos ítéletünket

jelenti (1946-ban, illetve 47-ben, mikor volt a Lukács-kritika?), mert hülyék voltunk, nem értettünk politikához, nem tudtuk, hogy az jön, ami jön. Azt hittük, hogy ez egy koalíciós izé lesz, többpártrendszer... s megállapítottuk, hogy hát nem értenek az irodalomhoz, ugye. Tehát 48-ban ezt a lapot megszüntették, mint sok más lapot is, és negyven évig nem volt róla szó. Negyven évig... azt hiszem, a világirodalomban... a magyar irodalomban soha nem volt rá példa, de a világirodalomban is nagyon ritka példa lehet az, hogy valami negyven év után támad föl. Mi, kérlek, Lázárok vagyunk... [nevet], a sírból jövünk, de ezt ne írd be, ez olyan patetikusan hangzik. Szóval, valóban képtelenség: sokan meghaltak közülünk, abból a teamből, abból a csoportból: Pilinszky, Jékely, Kálnoky, sorolhatnám tovább... hát mi még néhányan élünk és - mondhatni - kvázi felajánlották ezt nekünk, mi nem kapaszkodtunk érte. 1986-ban, tehát pont negyven évvel az első *Újhold* megindulása után, évkönyv formájában megengedték, hogy *Újhold* címen megjelenjen. Az évkönyv azt jelenti, hogy évente kétszer jelenik meg. Hogy mit akar az új *Újhold*? Ugyanazt, mint ezelőtt negyven évvel: a lehető legjobb magyar irodalmat. Természetesen mint a *Nyugat*. Ezt azért jegyzem meg, mert valósággal nevésséges, hogy ma már mindenki azt mondja, hogy az ő hagyománya a *Nyugat*. Bocsáss meg, de Végh Antal *Új Idő* című lópikulája, bocsánat, ugye, azt mondja, hogy a Nyugat-hagyományokat követi, na mindegy, hát divat, mindent mondanak...

T.B.: - Divatgyűrűkben halad az irodalmi élet... Egyébként van, aki a *Szép Szó* ra hivatkozik.

N.N.Á.: - Jó, hát hivatkozhat, amire akar, a *Válasz* ra, arra nagyon sokan hivatkoznak, ugye... Mi speciel a *Nyugat* ra hivatkozunk, ami nem azt jelenti, hogy az *Újhold* vagy én nem politizálunk, mert ezt nem lehet megtenni Közép-Európában. Azzal, hogy mi negyven évig voltunk víz alatt, azzal politizáltunk! Végül is a második legnehezebbet választottuk, tudniillik az ember odaadja az életét valamiért, az a legtöbb, azt nem cselekedtük... a második, hogy a mesterséget, a hivatását adja oda, az írósgótot, hát azt odaadtuk, azt földadtuk, abbahagytuk. Csak az aszfaltfióknak írtunk nagyon hosszú ideig. Tíz évig teljes hallgatás. De a hatvanas évek elejétől... ötvenhat után, ez a helyes kifejezés, ötvenhat után előléptünk, már megjelenhettek a könyveink, s ezt úgy kell érteni, hogy harmadrendű állampolgárból másodrendű állampolgárrá avanszáltunk. Természetesen nagyon meggondolták, hogy mit írnak a mi műveinkről, ha egyáltalán írtak, mert a rólunk való kritikái hallgatás folytatódott, és hát mit tudom én micsoda kritikákat kaptunk, ha kaptunk, nagyon mulatságos volna fölmutatni, a hatvanas éveket... Szegény Mándy Iván, megjelent hatvanégyben vagy hatvanötben *A pálya szélén* című regénye: hát hogy végigverte a kritika!!! Szlogen lett belőle, hogy "ja, akik a pálya szélén állnak, könnyű azoknak, könnyű azoknak tisztán maradni", mondták azok, akik csülökig jártak a sztalinizmusban...

T.B.: - ...ahogy ma mondják a "konzolidációs bűnösökről", azokról, akik részt vettek a konzolidációs rendszerben...

N.N.Á.: - ...a kádáristákat érted?

T.B.: - Igen. Ma az az alapállás, hogy teljes cezúra van a negyven évvel szemben, teljes zsákutcának ítélik, a bibói gondolat értelmében. A Kádár-korszakot teljes egészében érvénytelennek tartják: ezzel a klisék mindenkori (újra)alakulására akarom csak terelni a figyelmünket...

N.N.Á.: - Hát igen, igen, adja az isten, hogy lenne egy új típusú, igazán demokratikus...már a szavakat se lehet használni... demokrácia, demokratikus..., mivel rendkívül felgyorsultak az események, iszonyatosan felgyorsult a szavak inflációja is... Amikor ezelőtt húsz évvel - barátok közt, persze - mondtam, hogy mi az én politikai állásfoglalásom, csak annyit tudtam mondani, hogy demokrata vagyok. Ez akkor borzasztó sokat jelentett azoknak, a régieknek, akik még tudták: ma már nem merem kimondani [nevet], mert ma már mindenki mondja..., és ki tudja, mit jelent? Ugyanúgy, mint a "*Nyugat* -hagyományok", ma mindenkié. Persze én és a hozzám hasonlóak azt akartuk, hogy tisztességes, normális rezsím legyen..., hogy hogy hívják, az teljesen mindegy, mindenkinek adjanak egy karéj kenyeret és megfelelő karéj szabadságot, ezt óhajtom. Hogy aztán hogy hívják, demokrácia, szocializmus, létra-rendszer, episztemológia, strukturalizmus, ez babonáság, mindegy, hogy hívják. Egy tűrhető, nem mondom, hogy jó, tűrhető államforma legyen...

T.B.: - Térjünk vissza az *Újhold* ra...

N.N.Á.: - 46 és 48 között hét száma volt. Nagyon érdekes egyébként, hogy olyanok is megjelentek benne, akik később szatellitái, főemberei lettek a sztalinizmusnak. Pándi Pál, Benjámin László. Kezdetben még senki sem tudta, hogy miről van szó... az, hogy kommunista, hát bántuk mi? Egyáltalán nem érdekelt minket, hogy kommunista, vagy nem kommunista. Tehát, amikor azt mondjuk, hogy *Újhold*, a "magvára" gondolunk, arra az öt vagy tíz íróra, aki tisztességes maradt a sztalinizmus alatt is. Ezt jelenti az *Újhold*, nem a teljes névsort. Ilyenek mint Pilinszky, Mándy Iván, Ottlik, Jékely, Kálnoky, satöbbi. A szerkesztő Lengyel Balázs meg én. Lakatos István, aki most is szerkeszti az *Újhold*-évkönyvet (ő nem szerkesztette annak idején, de oda tartozott). És természetesen többeket is mondhatnék: Mészöly például azért nem volt benne, mert még nem volt Pesten, Szekszárdon volt, ezt úgy mellesleg mondom, mi az ötvenes években szorosán összejártunk. Ja, igen, Rába György..., borzasztóan el fogok felejtetni fontos neveket, de hát ezt úgyse tudják meg az olaszok. Tehát a magva, mely antifasiszta volt és antisztalinista, mert minket nem lehetett speciel lemosni azzal, hogy fasiszták voltunk: nem voltunk azok. Nagyon fiatalok voltunk, de amíg magyar ellenállás volt, abban részt vettünk. Nem harccal, hanem iratmosással. Mennyi iratmosás! Mentem a zsidó házakba, ételt vittem meg hamis papírokat... tudod, én "mély árja"

vagyok, meg fiatal is voltam, azért voltam bátor, nem tudtam felmérni a veszélyt. Hosszú, szöke hajam volt, vállig érő, és úgy átmentem a nyilasokon, tudod? Na de ezt ma már nem merném megtenni, már sokkal több a félelem, ami lerakódott bennem. Tehát azt a tisztességes, jó fiatal irodalmat negyvennyolcban elgáncsolták. Akik a háború után, negyvenötben indultak, hallgatásba szorultak, egy darabig még csalogattak minket, még a Lukács is meghívott minket paprikácscsirkére, azután - igen, persze - megírta a kritikáját. Azt gondolta, hogy meghódíthatóak vagyunk. Voltak is ilyenek...

T.B.: - És a paprikácscsirke mellett miről folyt a szó?

N.N.Á.: - Hogy arról kell írni verseket, hogy a magyar nép helyzete... Tudtam volna írni verseket "a magyar nép helyzetéről", de az nem tetszett volna... Grotteszk találkozás volt. Jó, hát én értem őket, megpróbáltam mindent. Csomóan be is dőltek, sereglettek csomóan, akik megértették rögtön, hogy csak pár Sztalin-ódát, meg Rákosi-ódát kell írni, és így nagy költő lesz valaki. Ezeket úgy hívtuk, hogy az "ódások". Közöttük is akadt egy-pár tehetség, de hát nagyon eltorzultak...

T.B.: - Valóban a *teljes némaságba* kellett visszavonulni? Az asztalfióknak és egy kis, közös szalonnak írni?

N.N.Á.: - Néha egy-egy nagyon szerény versünk megjelent a *Vigiliá* ban, a katolikus lapban, Rónay György - aki nem volt újhoidas, de jó barát - biztosította a lehetőséget. Véletlenül majd mindannyian protestánsok voltunk [nevet], de erre Rónay füttyült [nevet]. Abszolút semmi, semmi köze nem volt az egésznek a valláshoz.

T.B.: - Az új *Újhold* ma *megnyugtató* irodalmi tény?

N.N.Á.: - Örülünk neki, boldogok vagyunk vele, hazudnék, ha mást mondanék. Úgy fogjuk fel, mint rehabilitációt, és így fogja fel az irodalmi élet is, a fiatalok is, akik, amíg az új *Újhold* meg nem jelent, talán a nevünket sem hallották. Vagy csak nagyon "homályosan", mivelhogy megjelentünk, de kritikát nem kaptunk, nem forgott a nevünk.

T.B.: - Hogy jött létre a találkozás az újhoidasok és a fiatalok között?

N.N.Á.: - Ez érdekes volt... Érdekes módon az Örley-kör, ami neoavantgárd kör - ezt fontosnak tartjuk, nekünk ez döntő -, nem akkor keresett meg bennünket, amikor az *Újhold* már megjelent, hanem *előtte!* Amennyire az életkoruk megengedte, két-három évvel korábban, vagy öt évvel korábban, amikor még alakulóban voltak mint Örley-kör. Persze volt azért egy közép-nemzedék, amelyik tudta vagy igyekezett megtudni, hogy mi az *Újhold*: Székely Magda, Tóth Judit. Ők kezdettől fogva, hogy egyáltalán észhez kaptak, ugye, ők sokkal fiatalabbak, mint mi, rögtön tudták, hogy mi az az *Újhold*. De hát hol volt *már* akkor az *Újhold*, és hol volt *még* akkor.... Tehát *mindig* voltak a fiatalok között egyes nagyon jó szimatúak, akik felfedeztek minket, mondjuk például elolvasták, amit írtunk. Mivel ez nem volt "hirdetve", csak éppen szerényen megjelent, hát ehhez jó szimat kellett és érzék.

T.B.: - Mit akart a régi újhoidasoktól a neoavantgárd fiatal költő-csoport?

N.N.Á.: - Ők egyszerűen valamiféle irodalmi erkölcsöt kerestek, nem mást, és túltették magukat minden stíluskülönbségen, ahogy én is túlteszem magam az ő esetükben. Ők nem a fiaink vagy lányaink, inkább az unokáink, ha a kort nézzük, tehát borzasztó nagy a stíluskülönbség, meg az ez meg az, viszont tény, hogy ők, szegény gyerekek, valami mást akarnak, és ehhez kell nekik az igazolás, hogy igenis volt a magyar irodalomnak olyan része, amely nem vált konformistává. Na de itt van ez az új prózáiró-nemzedék, amely ugyancsak igen korán felismert minket, Esterházy, Nádas, Balassa (akit már be is vettünk szerkesztőnek, mert mi már nagyon öregek vagyunk). Teljesen evidens, hogy mi, amikor végül is eldőlt, hogy csinálni fogjuk, nem kívántunk gerontológiai szemlét csinálni. *Volt* egy csomó fiatal, aki ezt akarta, örült neki, és - ha szabad ezt így mondanom, nagyon óvatosan fogalmazva - hogy úgy mondjam, megtiszteltetésnek vette.

T.B.: - Mondhatnánk, hogy egy azonos irodalom-autonómia koncepció mozgatta a fiatalokat és az újhoidasokat, stíluskülönbségeik ellenére?

N.N.Á.: - Nagyon távoli generációk és távoli irányzatok együtt.

T.B.: - Először a magyar irodalom történetében a benső, az irodalom autonómiáját kisugárzó kontinuitás elve alapján szerveződik az irodalmi élet?

N.N.Á.: - Voltak már hasonló helyzetek: a Bach-korszakban is íróasztalfiók-irodalom volt. De az csak húsz évig tartott, ez meg negyvenig, ami az egyes írói élet számára valóságos tragédia..., erről ne is beszéljünk. Voltak tehetséges emberek, akik teljesen befulladtak, elhallgattak, nem bírták ki a nyomást. Most, amikor "feltámadtunk" - bizonyos értelemben, csak bizonyos értelemben -, persze megkerestünk mindenkit, aki még élt a régi barátok közül, bár persze nem vesztettük soha el egymást, egy eléggé összetartó [csoport voltunk], tartottuk egymásban a lelket. Olyanok voltunk, mint a *cellatársak*, úgy is beszélgettünk, mint a cellatársak. A bezártság nagyon nehéz dolog, s ez a fajta szolidaritás mégis kifejlődött, mindennek ellenére, kevés kivétellel, megtartottuk ezt. De hányan voltak, akik nagy tehetségnek indultak és befulladtak, nem bírták többé írni. És sokan vannak - ezek közé tartozom én is - akik nagyon keveset írtak. Ennek megvan a maga egyszerű oka: hát ilyen bezártságban nem lehet! Erre van Brechtnek egy darabja, a *Kurázi mama*. A néma Kati úgy némult meg, hogy a katonák gyerekkorában lenyomtak egy rongyot a torkán, aztán

kihúzták a rongyot, de mire kihúzták, már néma volt, tudod, ez van, ez van.

T.B.: - Túl a történelmi konkrétságon, a rongy-nyelésben-nyeletésben felsejlik a költői egzisztencia egy - szerintem - általános eleme: mikor érez egy költő gombócot a torkában? A bezártság-ézés minőségeiről van szó, erről szól például József Attila a *Szabad ötletek...* több helyén 1934-ben...

N.N.Á.: - Hát én nem vagyok freudista, de elhiszem neked...

T.B.: - ...mit írtak az újhaldasok a cellájukban?

N.N.Á.: - Mindazok, amik azután, a hatvanas években megjelentek, akkor még úgy jelentek meg, mintha mi sem történt volna. Úgy értem, hogy a *Hét évszázad versei* első kiadásaiban még egyáltalán nem vagyunk jelen, a későbbiekben szép szerényen egy-két ezzel meg azzal, majd egyre többel, de azt, hogy kimondják, hogy itt minket lenyomtak... Voltak, akik kritizálhatták a hatvanas-hetvenes években a rákosizmust, azok nem mi voltunk, hanem sokkal "megbízhatóbbak". Én először 1980-ban mondhattam ki azt, hogy minket elhallgattak, illetve, hogy elhallgattunk. 1980-ban, édes öregem, egy nagy interjúban, amit a Szász György, a *Kortárs* tiszteséges szerkesztője leköszölt egészében. Persze van abban mindenféle, de hát a *politikai* mondanivalója, ugye, *először* ! Persze a história még komplikáltabb, csak nem akarok rád zúdítani annyi mindent. Az, hogy megjelenhettünk a kádárizmusban nyomtatásban, nekünk sokat jelentett... Aztán, ezen kívül, illetve belül mindannyiunknak megvolt a maga sorsa: volt, akit "jobban bevettek" - hamarabb -, s váratlanul közönségsiker lett, például a Szabó Magda. Kiderült, hogy a közönség ezt zabálja. Érdekes intellektuális sikere lett a Pilinszky Jancsinak, ugye?, és volt olyan, akinek semmilye se lett. Nem is tudom megmondani, akkor már, amikor megjelenhettünk, voltak ilyen különbségek, de maga a lényeg nem változott, hogy mi - egyrészt - *teljesen* el voltunk nyomva és - másrészt - *a margón voltunk* , marginális volt a helyzetünk, na.

T.B.: - Akik most "visszatértek", hogyan élnek ezt meg? Hiszen a szavaid keserűek...

N.N.Á.: - Ha még van néhány évünk és még tudunk írni... nem tudom. Öregek vagyunk, betegek, na mindegy. Szóval *még így is* , minden keserűségével együtt, én mindig figyelmeztetem magam arra, hogy mégis csoda történt velünk! Mert pontosan mi vagyunk az a fajta író, akit bedobnak a meszesgödörbe, és úgy hal meg, hogy senki sem hall róla többé semmit. És, ha nagy szerencséje van, akkor húsz vagy ötven év múlva kiderül, hogy az asztalfiókjában vannak még művek. De hát nem szokták megírni a rehabilitációt, ezt az egész világirodalom bizonyítja, mert hasonló történetek azért vannak, mi pedig végül mégiscsak megértük. Ez is valami!

T.B.: - A stílári különbségekről...

N.N.Á.: - Előbb még a politikáról akarok valamit mondani. Nem egyszer irritál bennünket - *most* , hogy az események így meggyorsultak -, hogy itt mindenki dicső ellenállója volt a sztalinizmusnak, és valahogy elfelejtik megemlíteni a mi nevünket, akik nem akkor álltunk ellent, a "kádárban", amikor már lehetett, hanem a "rákosiban", amikor nem lehetett! Most összerohan az egész irodalom, ha valaki szilenciumot kap - nagyon helyesen, mert ne kapjon szilenciumot egy író soha - de *akkor* nem rohant össze senki! Hogy itt tömegeket kényszerítettek hallgatásra... és a mi szilenciumunkat ki fizeti meg? A mi önkéntes és szükséges szilenciumunkat? Nemcsak az *Újhold* volt (ezt szükségesnek tartom elmondani), hanem egy csomó, a legkülönbözőbb korú és stílusú író - s ez a válasz a te kérdésre. Kassák Lajos abszolút tiszteséges maradt. Füst Milán. A népiek közül Tamási Áront, Tersánszky Józsi Jenőt tudom megemlíteni. A népi irodalom általában útítárs-irodalom lett, tudod, hogy az mit jelent, hogy az Illyés, ha tisztán politikailag nézem... Illyés ugye kiváló költő, s rém furcsa volt az én számomra, de azt gondolom - én életemben soha nem tanultam tőle semmit mint költő -, azért ő kiváló költő és nagy jelensége a magyar irodalomnak - politice, hát nem, más...

T.B.: - Nagyobb költőnek tartanád Illyést, ha tanultál tőle volna valamit, mint költő?

N.N.Á.: - Nem, de hát nagy stíluskülönbség van köztünk. Csak azt akartam mondani, hogy ebből a szempontból objektív vagyok veled. Weöres újhaldas - látod, *ilyen* neveket elfelejték! - pedig (hát én utálok az olyan szavakat, mint "zseni" vagy, lásd feljebb, "vatesz") ha valaki zseni a magyar irodalomban, ma az a Weöres Sanyi. Borzasztó, hogy azt kell mondanom: volt, hát most halt meg... ő is tökéletesen minta maradt. Furcsa módon ebben az elnyomatásban nemcsak az történt meg, amit már elmondtam, hogy tőlünk teljesen távol álló, sokkal fiatalabb, neoavantgárd költők minket kvázi felfedeznek, meg bevonulnak az *Újhold* ba a mi örömeinkre is, s hogy úgy mondjam, a mi jóváhagyásunkra is... Tudod, van egy külön rész, most ugyan meg fogjuk szüntetni: hát ugye kaptak külön folyóiratot, ők, a Kukorelyék, a JAK-os folyóirat, *A Lap* . Leültünk velük, s mondtuk nekik: hát fiúk, most mi legyen, most lapjuk lesz, van értelme folytatni velünk, s azt mondták, hogy rettenetesen fáj a szívük, de tökéletesen belátják, hogy ennek már nincs tovább értelme. Először is - nagyon megnöttek a publikálási lehetőségek, bárhová írhatnak - másrészt -, saját lapjuk lesz. De azt mondta a kis Györe (ez a kis szőrmók fiú!), azt mondja: "ne tessék már azt mondani, hogy "megszüntetjük", fogalmazzuk úgy, hogy "szüneteltetjük". Mondtam, hogy nagyon szívesen, hisz ha - isten őrizze! - valami következne, és *Újhold* még van, természetes, hogy még itt helyük van.

T.B.: - Kassák és ti?

N.N.Á.: - Hát mi igazán nem vagyunk avantgárdok, nekünk Babits az eszményképünk erkölcsileg és szellemileg, aki nemcsak óriás költő volt, hanem óriási gondolkodó, irodalmi és filozófiai gondolkodó: még ma sem ismerik eléggé. Ezt igyekeztem könyvemben világossá tenni, hogy mi az, amiben Babits olyan különös. Továbbá, hogy miért volt fontos örülten Babits (nem úgy, mint Ady szegény vagy Petőfi, akik meghaltak egy bizonyos pillanatban!): ő a dezillúzió korába ment át, az első világháború után (41-ben halt meg). Tőle tanultuk azt a magatartást, hogy mit csinál olyankor egy költő, amikor nem az a dolga, hogy lobogókat lobogtasson és várostromra készüljön, hanem hogy befogja a pofáját. Neki nem kellett annyira, mint nekünk... Tehát Babitsék generációja átesett egy olyan súlyos dezillúzió, amely az első világháború volt... mi átestünk egy még súlyosabb dezillúzió, ami a második világháború volt, plusz még rá a sztalinizmus... Hát hova nyúlhattunk volna? Vagy a Bach-korszakba Aranyhoz (mert Petőfi is meghalt, szegény). Arany és Vörösmarty, Babits, Kosztolányiig, mert azok is átestek a nagy dezillúziókon. Ezért volt fontos Babits. Ami nem azt jelenti, hogy Ady nem nagy költő, csak hát mi mit csináljunk vele? Zászlóbotás és új magyar irodalom? Nekünk, mi jutott nekünk? A Babits-könyvben írom: "a barlangi tűzapolás jégkorszakban": ez volt a mi magatartásunk. Szóval a *magatartás* ...

T.B.: - De nektek a *hallgatás előtt* is már Babits volt a szellemi-erkölcsi atya.

N.N.Á.: - Persze, nagyon szerettük, óriás volt, óriás költő volt, s ezzel nem azt akarom mondani... - mindig azt mondják, hogy én csak a Babitsot szeretem: ez egy hülyeség, én például a Petőfit imádom! - nem egy stílust szeretek Babitsban, hanem egy lehetőséget, egy magatartásra való példát. Azon kívül, hogy nagyon nagy költőnek tartom, és mérhetetlen, hogy milyen méltánytalanságok érték életében és utókorában! Mert a Lukács utálta Babitsot. Arany, Madách, Babits, ezeket tiltotta ki a magyar irodalomból a derék Lukács György, aki annyit értett az irodalomhoz, mint hajdú a harangöntéshez. Nem tudom felfogni, miért akart ez a Lukács folyton irodalommal foglalkozni, mert tegyük fel, hogy én tizenéves éves koromban operaénekes akarok lenni, aztán nagyon későn, tizenöt éves koromban rájövök, hogy nincs se hangom, se hallásom, akkor lemondok erről a dologról. Lukács egy életen át nem jött rá, hogy nem ért az irodalomhoz. Filosz a világtörténelemben. Lehet, hogy nagyszerű filozófus, filozófiájához nem értek, de irodalomhoz és erkölcsi irodalmi tartáshoz érteni vélek. Lukács a második számú hőhéra volt az irodalomnak. Az első számú persze Révai volt, aztán csodálkozott, amikor őt lökték le a trojkáról, jaj istenem... És Lukács még ma is hat - egyesekre, azokra, akik a szamizdatot csinálják, és fel vannak háborodva a Kádár-rendszer izéin, elfelejtve, hogy mit csinált a Lukács a Rákosi-rendszerben! De miket írt, amikor újra szóhoz engedték! Ő benne volt a Nagy Imre-kormányban, s azzal mindent helyretettünk *volna*, csak sajnos azután is írt, és ugyanazokat a hülyeségeket írta, mint azelőtt, megismételte azt a felháborító mondatát André Chénier-ről... Mindazok, akik stílusban, irodalmi eszményben bár nagyon különböztek egymástól, ha egyszer felismerték, hogy a sztalinizmus nem-élhető életforma és mint író nem lehet létezni ebben a hazugságban, azok egyszerre nagyon közel kerültek egymáshoz. Például mi Kassákhöz. Drága jó barátunk lett élete utolsó húsz évében, nagyon szeretett minket, mi is nagyon szerettük őt, miközben - felesleges mondanom -, íróilag-költőileg én végtelen távol álltam tőle. Ezt ő tudta, de annyi esze volt - minden makacssága mellett, merthogy ő megvetette a rímelőket! - megértette, hogy itt másról van szó, és *"összehúzódtunk"*. A legkülönbözőbb személyek, Tamási Áron, azzal jártunk kocsmázni, vagy Füst Milán. Füst Milánnal azért nem "húzódtunk össze", mert rémes természete volt, nagy költő, de tudod azt a virulens Füst-anekdota-kört?! Borzasztó személy volt.... Tekintet nélkül arra, hogy az irodalomról más volt a véleményünk és másképp írtunk, itt a jelen döntött, az erkölcsi állapot döntött: hogy elfogadja-e valaki az önkényuralmat, vagy nem fogadja el?! És mindenki csinálta tovább a maga dolgát, a maga irodalmi stíljét, és volt, akinek sikerült, úgy-ahogy, az íróasztalfiókba csonkán, kevesebbet, de megcsinálta a maga művét. Mándy Iván, Ottlik Géza az egy regényével (az egy *olyan* regény, egy alapdolog), Pilinszky Jancsi... megírta az *Apokrifot*...

T.B.: - A népiekkel, az "útítársakkal" hogy álltatok? Ahhoz képest, amit - hadd mondjam - nekünk ma jelenthet az *Újhold* (amit a *Nyugat* is jelent): egy permanens, valódi irodalmi kultúra, amelyben nem döntő a politika, amelyben - úgymond - burjánozhatnak az *irodalmi értékek*? Nem az volt a népiekkel a valódi baj, hogy eladták magukat a "nyilvánosságkeresésnek" (s következőképpen a politikának)? Nem arról van-e szó, hogy az "igazi" irodalomhoz vagy elérkezik a nyilvánosság, vagy nem, és hogy nem *feltétlenül* szükséges elérkeznie?

N.N.Á.: - Tökéletesen, pontosan ezt gondolom én is, mert rettenetes volt a depriváció, de ha most azt elképzelem, hogy én belemegyek ebbe azért, hogy én legyek az Aczél Tamás vagy a Kuczka Péter vagy a Juhász Ferenc vagy a Nagy László vagy az Illyés Gyula, vagy akárki, akkor azt mondom, hogy mégsem, köszönöm szépen, akkor nem..., azt én nem bírtam volna, az nem megy, na.

T.B.: - Visszakanyarodva egy kicsit, azt mondtad ugyan, hogy nem szereted a freudizmust...

N.N.Á.: - ...nem azt mondtam, hogy nem szeretem, én borzasztóan szerettem a te korodban, de az még a harmincas években volt meg a negyvenes években, hát boldogan, pirosló füllel olvastuk a freudizmust, most már öregségemre kicsit egyoldalúnak tartom, vagy nagyon egyoldalúnak.

T.B.: - "Forradalmár, mert fél a munkásoktól", írta József Attila Illyésről: a viszonylat-igény, az elismerés-keresés problémájának, egy *mély irodalmi probléma* ra való ráérzésnek tűnik nekem József Attila megjegyzése.

N.N.Á.: - Nagyon mély irodalmi probléma, igazad van, valóban. Rettenetes nehéz dolog ennyire lemondani, mikor az ellenkezője semmibe nem kerül: hát ne tudnék olyan verseket írni, mint a Kuczka Péter vagy a Lópikula Eduárd? Nem volt kérdés, hogy az ember egy pillanat alatt az élre ugorjék, csak hát "az ember" nem akarta. Így önmagát fosztotta meg valamitől, ami mégis az írónak (és "az embernek" is) vágya, a pénz, a jobb lakás. Nem egy ilyen szir-szar..., nehogy azt hidd, hogy panaszkodni akarok, vénségemre nekem nagyon sok pénzem lett. Én olyan szegény voltam, mint a templom egere, ugye fölösleges mondani, ilyen körülmények között. Férjemet, Lengyel Balázst tizennégy évig nem vették be semmilyen állásba, ő börtönben is ült.

T.B.: - Miből éltél?

N.N.Á.: - Egyrészt középiskolai tanár voltam, nem rúgtak ki, a Petőfi gimnáziumban. Kettő: műfordítás. Ők is műfordítottak, ez a szerencsétlen Balázs, meg mindenki műfordított, Ottlik Dickens-t, meg nem tudom mit. A versfordítást elég jól fizették, szóval valahogy megéltünk, akkor még ugye a húgom itt volt nálunk, az anyám még élt, s el kellett tartanom a családot.

T.B.: - Gyerek?

N.N.Á.: - Nem volt gyerekünk... Az sem teljesen véletlen. Az ember, ha csak egy támadási felületet is ad... a gyereken át zsarolhatnak. De egy középiskolai tanári állást mégiscsak kaphattam, műfordítást mégiscsak kaphattunk, valahogy átvészeltük, és most már sok pénzem van, nem is tudom, mire használni. Most úgyis infláció lesz, nem tudom, hogy mitől van: a pénzem, nem az infláció - ezt ne írd bele - néha úgy elcsodálkozom, miért is adnak nekem ilyen pénzt. Például kapok nyugdíjat a korom miatt, tudod a nyugdíjat megszüntetik, ha egy bizonyos izét felülhaladsz, teljesen igazságos, ugye? De mióta nyugdíjban van, nekem sokkal jobban megy, mert húsz-huszonöt évig csak ebből éltem, ezekből a mellékizékből. Na, mindegy, ez nem fontos, ez a legkisebb bajom.

T.B.: - Ez az elismerés, anyagi elismerés az, amit akartál?

N.N.Á.: - Áh, és nem is érzem...

T.B.: - ...nem érzel benne bocsánatkérést?

N.N.Á.: - De igen, s ezért mindig figyelmeztetem magamat. Mert ha az ember még, amíg isten adja, életben akar maradni, akkor muszáj, hogy megkeresse a [...], ezt csináltuk egész életünkben, másként elpusztulhattunk volna a kétségbeeséstől. Csak úgy, magunktól, ahogy a romantikus regényekben elszorvad valaki, mert nem bírja tovább. Ilyen is volt, nem egy, nagyon sok. Vagy megbolondul, öngyilkos lesz. Az öngyilkosság nem önmagában érdekes, hanem hogy kicsoda és miért. Van öngyilkosság, amikor a sikkasztó bankfiú föbelövi magát, hát az nem tud meghiúsulni, sőt, egyéb öngyilkosságok se..., na, de hagyjuk ezt. Igen, nagyon jó, hogy a rehabilitációt megértük, igen ez nagyon jó, dehát a férfikorunk - nőnél nem lehet ezt mondani -, *a férfikorunk esett ki...* Még így is jobb, hogy megértük, mintha nem értük volna meg, na, ez az igazság. Szóval ez *egyfajta feltámadás-élmény, amiről én nagyon sokat írok a verseimben* - most utólag látom, hogy mennyi feltámadási-versem van, miközben semmi reményünk nem volt arra, hogy feltámadhatunk. Egy négy sorosom nagyon jellemző, az a címe, hogy *Lázár*, sosem szoktam a magam verseit idézni, ez is érdekes, most neked idézek, azt mondja, *Lázár*: "Mikor [Amint] lassan felült, bal vállá-tájt / egy teljes élet minden izma fájt. / Halála úgy letépve, mint a géz. / Mert feltámadni éppolyan nehéz." Na, ugye. De hát ez még *annó dacumál* volt ésatöbbi..., de nagyon sokszor jön ez a feltámadás, ezen én magam csodálkozom most. Nyilván nagyon óhajtottam. Semmiféle esély nem volt rá.

T.B.: - Az egyetlen túlélési esély volt, hiszen miközben erről írtál, mindannyiszor a saját autonómiádat mondtad ki, annak az igazságát. Most, ma, mi a helyzet? Milyen lehetőségei vannak ma a költői létnek értékeket őrizni, kifejtetni, milyen nehézségei vannak?

N.N.Á.: - Hogy mi a művészet szerepe az emberiség életében, erre még senki sem tudott válaszolni, bár nagyon sokan, kiváló emberek, Arisztoteléstől Kantig és Pascalig (akit én nagyon szeretek), remek dolgokat mondtak. Rengeteg sok részanyagot összegyűjtöttek arról, miért fontos, szép az, ami érdek nélkül tetszik, hogy a katarzis számít a művészetben, az érzelmi tudatosulásról. Mindegyikben van valami igazság, és semmi sem meríti ki: én nem tudok válaszolni erre. Én erre történelmileg válaszolok, historiatilag. Az altamirai barlangoknál kezdem: rettenetesen "rossz" civilizációs fokon, a szakralitás keretében, az ember művészetet hozott létre. Nem művészetnek hívta, hanem szellemidézésnek, mágiának, satöbbinek, tehát az élete fenntartásához szükségesnek tartotta, hogy barlangi rajzokat készítsen, csontokat faragjon azon célból, hogy így uralja a természetet. Mindegy, hogy milyen okból: vallási okból, szakrális okból cselekedte, mindegy, az mégis művészet volt. A szertartásból jött létre a művészet - ugye, ahol még együtt volt az ének, a tánc, az *álarc*, az a nagy színjáték, ami a mise vagy a mágikus szertartás -, abból aztán laicizálódtak és különváltak a művészetek. Most mit vonok le ebből? Hogy nem ismerünk homo sapiens nevű lényt művészet nélkül. Hogy ő minek hívja, mindegy..., tehát ez nem logikai vagy filozófiai bizonyosság, ez történelmi bizonyosságtétel, hogy valamilyen oknál fogva - nem tudjuk, hogy mi a fenéért - az embernek a művészetre szüksége van. Egy másik, a zenehallgatás: mi a fenének hallgat valaki zenét? Nagyon sokan hallgatnak zenét, hálisstennek, persze nem a könnyűzenére gondolok, nem minthogyha bármi bajom volna vele... Aki akar, hallgasson könnyűzenét,

nem erről van szó: valamit akar az ember, amit számára a művészet hordoz, valami módon kielégíti, létre kell hoznia és élveznie kell a művészetet, mert nincs nélküle ember. Hogy miért nincs, azt nem tudjuk, de a művészet ősisége, a tízezer-százezer évekre visszamenő ősisége, ahol a gazdasági helyzet egyáltalán nem indokolta... Azt szokták mondani, hogy a művészet luxus, és akkor jön létre, amikor már valakinek szabad ideje van, meg egy kicsit feljebb emelheti a fejét. Hogy az embernek szüksége és óhaja a művészet, ezt számomra az emberi história bizonyítja, visszamenőleg, a felső paleolitikig. Így oldom ezt meg magamban, már amennyire ez megoldás. Nem tudok logikai választ, hogy mire való a művészet, de nincs nélküle, nem megy nélküle.

T.B.: - Az életformátok volt, ez tartott benneteket életben. Az önkényuralmi rendszerekben - úgy tűnik - az összezsugorodott én-eknek a művészet az életanyaga...

N.N.Á.: - ...ez a magva...

T.B.: - ...azzá redukálódik az ember: itt a redukálódás az esszencialistát jelenti.

N.N.Á.: - Amikor egy atomot megfosztanak az elektronjaitól, marad csak az atommag magában, de olyan erők az atommagot összetartó erők, hogy az még megmarad, nincs mese: a művészetre szükség van, mondhatnak, amit akarnak, hogy milyen sokan nem törődnek vele: hát nem törődnek vele! Emberi esszencia, az ember lényegénél ősidők óta ott áll valami, amiről nem tudjuk, hogy mi a fene, és voltaképpen mire való, de leválaszthatatlan tőlünk. Ezt én meg is éltem a magam életében: mindenemet elvesztettem, de azt nem, a művészet tudatát nem.

T.B.: - A művészet tudatát és a művészetet magát sem!

N.N.Á.: - A művészet fontosságát. A fontosságának képzete borzasztóan megnőtt bennem. Inkább megnőtt... ugye, erre szokták mondani, hogy művészet = laicizált vallás: jó, tőlem?! Hívják, aminek akarják, mondom - úgy, mint az előbb mondtuk a politikai rendszerekről - nem az a fontos, hogy valami köztársaság vagy királyság, az a fontos, hogy jól funkcionáljon. Nem az a fontos, hogy énekművészetnek nevezzük, vagy egy istenhívő felekezetnek! Itt hajlandó vagyok a szakrális szót is használni a művészettel kapcsolatban, de ezt én egy kicsit laicizáltan értem, tehát nem felekezethez és nem dogmákhoz tapadóan. *Valami magasabb van az emberben*, ami nélkül nem élhet. Ha valakinek nincs ilyenje, nincs elvhit-nemzet-család-bélyeggyűjtemény vagy sportklub, akinek ilyenje nincs, az szegényebb a szegénynél: ezt több ízben leírtam már, de meggyőződése, hogy ez így is van. Mindenki, a takarítónéni, a kalapos is szerez magának valami ilyenfélét, és ezek közül való, az egyik legnagyobb ilyen szükséges-főlölségesség a művészet.

T.B.: - Most minden liberalizálódik, nem féltő, hogy egy új típusú "zsugorodásnak" lesz kitéve a művészet?

N.N.Á.: - Hát mi már ezt egyszer megéltük! A *Nyugat* nak ötszáz előfizetője volt, éhbéért hozták létre azt, amiből azóta generációk élnek, ez mindig így szokott lenni.

T.B.: - A sztalinista demagógia, illetve a hetvenes-nyolcvanas évek poszt-sztalinista (kultur)politikai gyakorlata is, azt a képet alakította ki, hogy a művészetnek valamilyen totális dolognak kell lennie, tehát, ami az emberek életében ott van, jelen van, ami ingyen van, amihez hozzájut az ember.

N.N.Á.: - Nem mintha helyesnek tartanám ezeket a szimpla fogalmakat, hogy kapitalizmus meg szocializmus, ezt rég tudjuk. Már nálunk is hangoztatják, hogy a szocializmus következményeit a kapitalisták vonták le, ugye, a munkásosztály vonatkozásában pedig (ezt sem én találtam ki!), hogy mi egyesítjük a kapitalizmus és a szocializmus hátrányait..., mély értelme van valóban... Szóval én erre el vagyok készülve, bár nem fogom megélni, vagy csak nagyon a szélit fogom látni, hogy most arra a "normálisan szűk" mértékre fog leszállni a művészet iránti érdeklődés, ami mindig is volt a világban és az országban. De ez nem érinti a művészet fontosságát! Mert itt van, érdekes módon, egy időbeli korlát: még egy szélesebb olvasó közönség sem jut el rendszerint saját kortársaiig a művészetben, mindig harminc-nyolcvan évvel el van maradva. De ha jó az iskolai oktatás, az szép lassan utána ballaghat a művészet létrehozott értékeinek. Ha van *jó kritika*, mert a kritikán alapul aztán az iskolai oktatás. Tehát lassan-lassan azt ma már senki sem meri állítani, nincs Magyarországon olyan ember, az egész világon senki sem merné azt állítani, hogy az nem fontos, amit Shakespeare csinált, vagy Dante csinált, vagy nálunk Arany János. Ez lassan beivódik az emberekbe. Akik éppen a művészet egyidejűségén munkálkodnak, azok szegények-nyomorultak, mert egy kicsit előbbre vannak, nem éri utol őket a hadtáp, mint a hadsereg-felvonuláskor, ahol megy az előőr. S akkor éheznek a katonák, mert a hadtáp sokkal lassabban megy, de azért az előőr dönti el a csatát.

T.B.: - Úgy érzed magadról, hogy percipiálsz a mai magyar irodalom minden mozzanatát egyidejűségében?

N.N.Á.: - Ezen igyekszem. Ez az *Újhold* egyik feladata, hogy mindent percipiáljon. No most ez nagyon érdekes kérdés, hogy neoavantgárd: tőlünk nagyon távol áll, mert mondom, unokáink. És stílusban meg szándékokban, irodalmi szándékokban nagyon távol állunk egymástól, de mégis az a bizonyos, hogy a művészet lényegéről ugyanazt gondoljuk. Nézd meg például ezt az Esterházy-fiút: én nagyon sok rosszat is tudnék róla mondani, ha akarná [nevet]...

T.B.: - ...de ő nem akarja?!

N.N.Á.: - ...esze ágába sincs meghallgatni...

T.B.: - Miért?

N.N.Á.: - Nagyon okos gyerek és nagyon művelt és sok mindent ajánlhatnék neki, hogy mit csináljon és mit ne csináljon, s esküszöm, hogy használna neki, de mindegy... Azért így, ahogy van, a furcsaságaival, nyegleségeivel, azzal, hogy önti ezeket a dolgokat, hogy olyan biztos felőle, hogy mindig aranyat köp... Ez nagyon veszélyes dolog: a siker rettenetesen veszélyes, ezt mi is megtapasztaltuk, mert néhányunknak volt sikere, erős, nagy sikere. Borzasztó veszélyes, úristen, milyen emberi torzulásokat láttam. Tehát az Esterházyt is félttem ettől, bár ő nagyon nagy tehetség. Abban, amit ő a végtelen nyegle modorában mond és ír, ami modor tőlem rettentően távol áll, ő ugyanazt mondja, amit én gondolok végső soron a művészetről és a művészet jelentőségéről, és erről-arról. Ő az, aki írt egy olyan Móricz-tanulmányt az *Újhold* ba, hogy mindenkinek leesett az álla. Én a fiataloknak konzervatív vagyok, az öregeknek túlságosan is avantgárd gondolkodású, mindig én vagyok, aki az *Újhold* ban - most már nem, mert a Balassa Pétert bevettük -, én voltam az, hogy na-na-na, ezt hozni kell, mert ez meg az van benne. De hát ez személyes... szóval végül is az a bizonyos belső mag mégis hasonlít, miközben magatartása, a stíl, amit csinál, satöbbi, nagyon más: ez, ez nagyon érdekes. És nekünk öregeknek valóban megértőknek kell lennünk, tudomásul kell vennünk, hogy mi öregek vagyunk. Hát kiesett negyven év...

T.B.: - Nem tudom, hogy jó-e itt ez az "öregség"-kifejezés..., nem öregség, egy más nyelv!

N.N.Á.: - Egy más világ vagyunk, ami víz alatt volt, kijött, kiáll a tengerből, olyan merev sziklák, meg hínár van rajta, meg minden, szóval olyan kopár és furcsa és régi és archaikus, mint a Húsvét-szigetek. De vannak rajta *régi szobrok* ! Ami megdöbbentő. Nem is tudják, a mai napig sem tudjuk - biztos olvastad Heyerdal könyvét, nekem kedvencem a Húsvét-szigeti miskulancia, nagyon tetszik. És még valamit nagyon szeretek, ez a nyilvánosságra tartozik, az Ekhnáton-történetet, Krisztus előtti 14. század. A 19. század végén kezdett rájönni a tudomány, hogy Ekhnáton volt, mert utána visszaállt az animizmus és nem akarták a nevét. Háromezer évig nem tudtuk, hogy volt egy [el-amarnai] korszak! Hát illet mi nem tudtunk [csinálni], mi csak negyven évig... Bámulusok ezek a hullámlások, hogy mindent el tud felejteni egy igen magas civilizációs tudat! Európa: hogy voltunk képesek elfelejteni a görög szobrászat eredményeit?! Ezer évre?! A duecentóban, a késő-gótikában kezdett újra felemelkedni a szobrászat, majd jött a reneszánsz, satöbbi. De hogy volt lehetséges elfelejteni? Elfelejtették a kalapácsot tartani, vagy a kövéső izét. Ezer évig letűnt, majd ismét feltűnt. Na már most attól függően, hogy jobb lábbal kelek-e fel vagy bal lábbal, ezt a tüneményt, hogy *el lehet felejteni* , kétségbeesettnek tartom, és mérhetetlenül viditónak tartom, hogy mégis újra felfedezik, akár ezer év múlva. Ez a fajta hullámlás a civilizációban, az elfelejtésnek, a regresszióknak ezek az óriási mélységei... Aszerint, hogy milyen hangulatban vagyok, föbelvőm magam egy ilyen regressziótól, vagy azt mondom: úristen, milyen csodálatos az ember sorsa, az emberiség sorsa, hogy mindig újra feljön: Ekhnáton háromezer év múlva, a görög szobrászat ezer év múlva. Szóval ezt a hullámlást érzékelem.

T.B.: - Leírtad előbb magatokat, régi újholdasokat: tenger, kopárság, szobrok. Ha az Esterházyékra gondolsz, milyen képet látsz magad előtt?

N.N.Á.: - Az avantgárdra jellemző, a klasszikusra is, hogy nagyon nagy teret enged a blöffnek, de az akadémikus csilingelés is borzasztó, az meg annak enged helyet, hogy aki jól tud verselni, mindenféle görög formákat meg tud csinálni, az már jó költő. Egy frászt jó költő. Szóval minden irodalmi eszménynek vagy izmusnak vagy irányzatnak van visszája: az avantgárdoké biztos, hogy a blöff, s nagyon nehéz nekünk, az öreg szemekkel megkülönböztetnünk, melyik a blöff, s melyik a valódi. De van egy pár név, van egy pár jelenség. Na, hát az Esterházynál nekem nem egy kép jelenik meg, hanem egy szóösszetétel: tudod, hogy ő hívő katolikus. Azt mondtam egyszer egy barátunknak, hogy én sokféle katolikus láttam életemben, Pilinszky Jancsit, Rónayt, satöbbi, ... - ez, tudod, egy speciális dolog, nem tudom, te milyen vallású vagy? -, én sokféle katolicizmust láttam életemben, de nyegle katolicizmust még soha. Nekem ez az Esterházy: "nyegle katolicizmus" [nevet]. Egy büdös szót se értek belőle sokszor. De amit megértek belőle - *A szív segédigéi* t - az mégiscsak nagyon jó... meg ez meg az..., meg a *Fuharosok* -ban is sok jó van. Én a *Termelési-regény* t egy kicsit unom, mert borzasztó hosszú. Nagy kísértés egy olyan embernek, aki szellemes, hogy mindig jókat mondjon. Ez nem elég! Az első tíz oldalt rajongva olvassa az ember, és röhög és örül neki, a huszadiknál fárad, a harmincadiknál leteszi, mert nincs unalmasabb a halmozott szenzációnál. Ezt is meg szoktam írni: ez borzasztó, erre nagyon kell vigyázni, de hát ez is általában jellemző az avantgárdokra, a szenzációkeresés.

T.B.: - Mit lehet ma mondani, ami *nem* szenzáció? Mit akarsz *te* mondani?

N.N.Á.: - Hát ha *tudnék* mondani - fáradt vagyok, nagyon kizsigerelt ez az *Újhold* is. Amilyen nagy öröm, irtózatoss munká, ugye, amit éhbérért végzünk, szerelemből. Természetesen boldogok vagyunk, hogy csinálhatjuk. Hát istenem, szeretnék még néhány verset írni, néhány esszét, semmi mást.

T.B.: - Regényt soha nem akartál írni?

N.N.Á.: - Az a hajó már elment... Volt idő, amikor szerettem volna. Ilyen vén fejjel, legfeljebb még memoárt írhatok, arra gondolok is valóban, de

nem a szokásos memoárra, hanem élettényeket, szellemi önéletrajzot.

T.B.: - És a naplód?

N.N.Á.: - Inkább csak utazáskor írtam. Vannak persze jegyzeteim, ezeket fel lehetne dolgozni, összerakni, csak hát erő kellene, egészség. Meg, ugye ez valóban probléma, hogy most megint a piac lesz az uralkodó az irodalomban. Engem ez nem anyagilag érdekel, hanem hogy megint kicsit feleslegessé teszi [az irodalmat]. A fiataloknak nem, de egy öregnek: ezért strapálja olyan nagyon magát? Amellett, mint költő is: tulajdonképpen én csak véletlenül születtem költőnek, de a temperamentumom nem költői, mert nem kívánom a belső dolgaimat a közönséggel közölni. Minden költő el szokta mondani, hogy fáj a hasa, meg hogy otthagya a szerelme, meg ez meg az, meg ezt gondolja a politikáról... Bennem ez másként van. Én tulajdonképpen *nem szeretem* a költői exhibicionizmust, ezért találtam ki a magam számára az úgynevezett objektív lírát. Fiatal koromban még megvolt az első személy, de most már nem, régóta nem. Harmadik személy, eltávolítás, "hosszú kábelek". Ennek oka, azt hiszem, egyszerűen alkati. Soha nem közvetlen, hanem közvetett kifejezés.

T.B.: - Soha nem gondoltál a második személyre?

N.N.Á.: - Dehogynem. Ez a magyarban ugyancsak általános, az önmegszólítás. De a harmadik személy tágasabb, dologibb. Én a tárgyakat szeretem, a tárgyakat akarom, számomra a tárgyaknak van arcuk, jelentésük.

T.B.: - A másik ember is lehetne tárgy...

N.N.Á.: - ...igen, de a tárgyak nem tárgyak - ezt neveltséges magyarázni - életérzések, amikben a másik ember, a társadalom, mit tudom én, a kalaposbácsi is benne van.

T.B.: - Arra gondoltam, hogy a második személyben kifejeződő dologiság és érzékiség intimebb, mint a harmadik személy, anélkül, hogy az első személy túl erős jelenlétét használnád fel.

N.N.Á.: - Nincs "arrogancia-problémám", s nekem a második személy nem megoldás. Nekem harmadik személy kell, kifejezetten harmadik személy, tárgyak, utcák, városok, tölgyfák, természet, történelem, nekem ezek rendkívül jelentősek. Ezekben érzem magam kifejeződni. Egy tárgyias kivétel. Ezek nagyon érzékiek vagy érzékletesek a maguk módján.

T.B.: - Az ilyenfajta "kivételési vágyak" lehetne éppen folytatása a regény. A második személynek nehezebben, vagy egyáltalán nem. Annak talán a dráma lenne az egyik evolúciója, az absztrakt dráma.

N.N.Á.: - Nagyon kevés az időm... Hatvanhét éves vagyok, ezzel számot kell vetni. Én most már nem kezdek meg valamit...

T.B.: - Öregnek érzed magad?

N.N.Á.: - Ez is változó, mint az emberiség sorsa [nevet], hol öregnek érzem magam, hol nem. Mindenesetre, nem ülök itt összetett kézzel, hogy jaj, istenem öreg vagyok, beteg vagyok, dögöljek meg, nem! Ebből mindig igyekszem kihúzni magam, mert hát csak azért éltük túl a sztalinizmust meg mindent, mert élni akartunk! Valahol mégiscsak volt bizonyos fajta vitalitásunk, és most se akarom magam ez irányban elhagyni, amíg a természet, a testem cserben nem hagy. *Addig*, addig igyekszem, igyekszem fenntartani magamat, igyekszem nem öregnek lenni. Hogy emlegetem az öregségemet, abban van egy csipetnyi kacérság, hogy azt mondják "áh, dehogysis, így meg úgy". És az, hogy az ember számot vet azzal, mit hozott létre az életében, az ún. *életművel* ..., az egy ronda szó, olyan, mint egy csatatér csata után. Rommá lőtt házak, kettészakadt fák, itt-ott még van egy-egy fal. Borzasztó keveset hozott létre az ember abból, amit igenis tudott volna, mert volt képessége. De el kell fogadni, ez csata, ez ilyen, az is csoda, hogy ennyire telt. Nem kívánom elhagyni magamat, mondom, ma sem, mert kötelezettséget is érzek, ha már ez a csoda megtörtént, hogy valahogy jobb helyzetbe kerültünk. Igyekszem.

T.B.: - Gondolod, hogy ma a kritikának van jobb terepe?

N.N.Á.: - Az irodalmi kritikának, persze, van lehetősége, de a fenét se érdekel. Most, emiatt a nagy politikai izgalom miatt senkit se érdekel az irodalom, *politikus alkatú íróink* - ha jók, ha rosszak - mind beseregtek a politikába, és ottan szerepet játszanak. Ha jólesik, tegyék, de ezzel megint az irodalom erősen háttérbe szorul. Ez engem egyáltalán nem fog eltántorítani attól - mondtam neked, hogy igenis nincs ember művészet nélkül. Homo sapiens nincs enélkül, nem tudjuk, hogy miért, de [a művészet] döntő dolog. Minden nép feltalálja a magát, nem ismerünk olyan isten háta mögötti törzset, amelynek ne volna valamilyenfajta istene. Ez nyilván olyan mély lelki szükséglet, ami a biológikumból ered és attól nyúlik valahogy felfelé. Ezért van a művészetnek is egyfajta szakralitása, teljesen függetlenül mindenféle felekezetiiségtől. Feltételezem, hogy úgy volt berendezve az athéni nagy tanácssterem is, mint a római fórum, menetelesen felfelé, mint a mai fizika-termek. Ahogy a színházak is, csak kisebb volt. Ott ültek az athéni polgárok és Szókratész állt középen. Szemben, fent, ültek a bírúk. Ő mondta a magát, s ha azoknak valami nem tetszett, szóval mikor el akarták ítélni, akkor dobogtak a lábukkal ott körben a pofák. Utoljára ilyen borzalmat ettől a szörnyetegtől láttam, ettől a Fidel Castrótól, amikor *cirkuszokban ítélte el az elítélendőket*. Középen bevilágítva áll a pici kis elítélendő, és fönt a cirkusz teljes közönsége

üvöltött. Szóval ennek egy előképe ez a szókratészi izé. Rá kell jönnöm - nem tudom, hogy világosodtam föl, talán valaki elárulta, egy görög szakos? - hogy *ezt* jelenti. Azért van ott. Valamit mond, és így folytatja: "ne dobogjatok, óh, athéni polgárok". Hát ez olyan isteni, ez a kép! Ez az irtózat, amit a görögöknél imádom. Mindenüket imádom tulajdonképpen, szobraikat, filozófiájukat, mindenüket imádom, egy-két dolgot, például a homokosságukat nem értem. Nekem közömbös a homokosság.

T.B.: - Szellemi liaison...

N.N.Á.: - Ők is mindig ezt mondják, de azért mégsem... azért valahogy furcsa, furcsa. Tudom, hogy Keleten a homoszexualitás teljesen más megítélés alá esik, mint a mi keresztény kultúránkban, meg a mai Nyugat-Európában. Rendkívül helyeslem, természetes emberi szabadságjog, de nem értem, hogy egy kultúra miért van annyira átitatva ezzel?! Nem értem, hogy mi a fenének volt, s közben a nők helyzete olyan rossz volt..., nem a hetérák helyzete. Ebben én keleti befolyást érzek, és ez nagyon furcsa. Ők annyira európaiak, hogy én túl archaikusnak érzem a [homoszexualitás] ilyen általánosságát. Mint különöséget, természetesen megértem, hát ugye, egyik legkedvesebb barátom volt a Pilinszky, róla ez közismert. Illetve nem közismert... Azzal kínzott engem egy hívő katolikus, aki imádta a Pilinszky Jancsit, hogy mondjam meg, homokos volt-e vagy nem volt homokos. Mert az lehetetlen, pedig ilyenekkel rágalmazzák. Hát olyan zavarban voltam - tudod - én nem akartam őt bezűrözni, és akkor mondtam valami olyasmit, hogy "nézze, és *ha* az volt, mit számít az? Attól ő még ..." Ott tartottam, hogy imádom a görögöket, de ebben a bizonyos szempontból valóban nagyszerűen kitalált görög demokráciában - mégis az első demokrácia, ha tudjuk, hogy rabszolgasorsokon alakult is ki! -, hogy ebben [a demokráciában] egy ilyen jelenet megtörténhetett Szókratésszel. "Ne dobogjatok...", ez valami megdöbbenő. Ez megint óriási európai regressziókat vetít előre...! Isteni, hogy ebből mit lehet kihozni!

T.B.: - Amikor esszét írsz, a filozófiához érzed közelebb magad?

N.N.Á.: - Nem, én *irodalmi* esszét írok, irodalmi dolgokról, amikhez érteni vélek. Nem vagyok tudós. Természetesen elolvasom, amit kell, meg ami magától értetődik, de nem az a célom, hogy egy tudományos kérdést felderítsek. Félek azt mondani, hogy filozófia, mert az mégiscsak *szaktudomány*. Egy keveset értek is hozzá vagy olvastam, egyszerűen azért, mert olyan világban nőttem fel, amikor ezt kellett, marxizmust is kellett olvasni, az már kevesebb örömet szerzett nekem [nevet]. Természetes, hogy számot vetek vele és mérhetetlenül sokra tartom, mint az emberi elme óriási teljesítményét, de nem vagyok filozófiai gondolkodású. Van bennem vonzódás az absztrakcióhoz, a gondolati absztrakcióhoz, legalább olyan erős vonzódás, mint a szenzualitáshoz, az érzékletességhez, két ilyen pólusom van. Az egyik ellensúlyozza a másikat, ha szerencsém van, ha nincs, akkor szétszakadnak, de nekem a vershez kell mind a kettő, és az esszében is kell. A modern esszének van egy olyan faja, amely igyekszik, ... la avantgarde, egy túlságosan is homályos nyelvet létrehozni, tehát a homállyal pótolja a tudományosságot. Ezt én utálok! Az műfajok szerint változik, hogy mibe mennyi homályt lehet tenni. Versben mindent szabad, szépprózában kevesebbet, esszében semmit sem szabad. Esszében olyan világosnak kell lenni, mint az *ablaküveg*, szerintem, miközben versben azt csinál az ember, amit akar. Rossz eszmének tartom a tudományoskodást is - ezzel lesz még bajunk! -, tehát ahogy a Lukács írt. Most másfajta tudományoskodás jön be, lila, nyugat-európai, heideggeriánus. Nagyon tisztetem a Heideggert, de minnek ezek a nagyképűségek, tudóskodások? Ha tudnák, milyen nehéz odáig eljutni, hogy az ember világosan letegyen egy mondatot, és az *az* legyen! Megspórolják a munkát. Van a franciáknak egy nagyszerű mondásuk: "nincs időm rövidnek lenni". Hát ezek ezt gyakorolják, anélkül, hogy tudnák, na.

T.B.: - Most akkor hagylak pihenni...

1989. május 14.

ÉSZREVÉTELEIT, MEGJEGYZÉSEIT KÉRJÜK KÜLDJE EL A KÖVETKEZŐ CÍMRE:

jelenkor@c3.hu

[C3 Alapítvány](#) c3.hu/scripta/